

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ԱՂՈՒԱՆ ԳՐՈՂՆԵՐ

(Ե.Թ. Դար)

Աղուանները հաստատուած էին առուե-
լապէս Հայաստանի հիւսիսային արեւելեան
երկու նահանգներուն մէջ, Արցախ եւ Ուտի
(Աշխարհացոյց, Մատ. Խոր. 1865, Վենե-
տիկ, էջ 609-610)։ Իրենց ծագումը կը կա-
պէին Յարեթի սերունդին (Կաղ. Ա. Գիրք, Գլ. Բ.)։ Իրենց ազգը կը հաշուէին զպրու-
թիւն դիտցող ին ժողովուրդներու շարքին
(Կաղ. Ա. Գ.)։

Մեր հին պատմիչները թէեւ կ'ըսեն թէ
Ս. Մեսրոպ Մաշտոց աղուաններու լեզուին
համար ալ գիր յօրինած է (Կորիւն, Երու-
սաղէմ, էջ 40)։ Խոր. Մատ. էջ 248), բայց
մեզի ծանօթ աղուանական գրեթէ բոլոր յի-
շատակարանները գրուած են հայերէն գի-
րով եւ հայերէն լեզուով։ Այնպէս կ'երեւի
թէ աղուաններու գրական լեզուն միշտ ե-
ղած է հայերէնը։

Աղուան գրականութեան ամէնէն երե-
ւելի կոթողն է Աղուանից Պատմութիւնը,
որուն վերջին խմբագրութիւնը տեղի ունե-
ցած է ԺԱ. դարուն սկիզբը (շ. 1004)։ Երեք
գիրքերէ բաղկացած այդ պատմութիւնը իր
մէջ կը պարունակէ մօտ տասնեակ մը աղ-
ուան գրողներու պատկանող հատուածներ։

Այս համառօտ ուսումնասիրութեան նը-
պատակն է այդ գրողներուն ինքնուրոյն
գէմքերը ի յայտ բերել որքան որ կարելի է։
Աղուան գրողներու այդ շարքը կը սկսի Ե.
դարէն եւ կը հասնի մինչեւ Թ. դար։ Կը
ներկայացնենք ժամանակագրական կարգին
համաձայն։

Ա.— ՄԱՏԹԷՈՍ ԵՐԷՅ ԳԻՏՆԱԽՈՐ.—
Սա կ'ապրէր Ե. դարու վերջերը եւ փեցե-
րորդին սկիզբը, եւ ունէր գիտունի համ-

բաւ։ Այդ պատճառով Աղուանից Վաչագան
Թաղուորը (շ. 484-505), իրեն կ'ուղղէ հե-
տեւեւ հարցումը. «Ողիք հրաժարեալք ի
մարմնոյ զդաշո՞ւն են թէ անդդայ. կամ
կենդանիքս ննջեցելոցն զիա՞րդ կարեն օղ-
նել» (Կաղ. Ա. իդ.)։ Մատթէոս Երէցի
տուած պատասխանը կը գրաւէ մօտ երեք
էջ (նոյն, 180-182)։ Իր գրութեան յիշուն
գրեթէ դերծ է յունարանութենէ։

Մատթէոս Երէցի մասին կենսագրական
ուրիշ տեղեկութիւններ չկան։ Այդ շրջանին
ծանօթ են համանուն երկու երէցներ, մին
Պարտուայ իսկ միւսը Դարահոճոյ (Կաղ.
Ա. իդ.)։ «Գիտնաւոր» Մատթէոս Երէցը
թերեւս կարելի է նոյնացնել այս վերջինին՝
Դարահոճեցիին հետ (Հմմտ. Կաղ. Շահն.
էջ 158, Ա. իա), որ ըստ մեր թ. 375 ձե-
ռագրին էր աշակերտ Յովհաննու Հայոց
Հայրապետի Մանդակունոյ» (Գլ. իա, էջ
իե)։— Հմմտ. նաեւ Հանդ. Ամս. 1953, էջ
554-6։

Բ.— ՎԱՋԱԳԱՆ ԹԱԳԱԽՈՐ (շ. 484-
505).— Վաչագան բարեկարգիչ Թաղուոր
մին էր, ուստի ուղեց վերջ տալ այն հակա-
ռայութեանց որոնք տեղի կ'ունենային աշ-
խարհականներու եւ եկեղեցականներու մի-
ջեւ։ Այդ նպատակով դումարեց ժողով մը
որ սահմանեց 21 կանոններ, որոնք հետա-
զային մօտն նաեւ մեր եկեղեցւոյ Կանո-
նագրքին մէջ, առոր բերկրող խմբագրու-
թեան ժամանակ (Ժ. դար?)։ Ահաւասիկ
այդ կանոններուն նախաբանը.

«Ես Վաչաղան Աղուանից արքայ, եւ
Շուփհաղիչոյ Պարտուայ Արքեպիսկոպոս,
Մանասէ Կապողակայ եպիսկոպոս, Յունան

Հայուայ⁽¹⁾ եպիսկոպոս, Անանիա եւ Սահակ Ուսուոյ շորեպիսկոպոսք⁽²⁾, Յովսէփ Կաղանկատուաց երէց, Մատթէ Պարտաւայ երէց, Թոմա Թաղաւորի դրան երէց, Պողոս Գեղամայ⁽³⁾ երէց, Շմաւոն Յրուոյ շորեպիսկոպոս, Մատթէ Դարահոնոյ երէց, Արեկաղ Բեթայ երէց⁽⁴⁾, Ուրբաթ Այրմանուշաց երէց⁽⁵⁾, Յովէլ եւ Պարպ, Միքէ եւ Յակոբ երէցունք, եւ ազատ մարդիկ, եւ նահապետք Արցախայ, Բակուր Կաղանկատուաց նահապետ, եւ այլք բազումք, որք միարան առաջի իմ եկին ի Հանդէս ի Հովոյի տեղւոյս յԱղուէն, եւ կարդեցաք այսպէս» (Ա. իղ.) :

Կանոններուն լեզուն բոլորովին զերծ է յունարանութենէ, այդ պատճառով ոմանք սխալմամբ կարծած են թէ անոնք խմբադրւած են Ե. դարու առաջին կիսուն (օր. Հ. Ն. Ակինեան, Հանդ. Ամս. 1953, էջ 561-2) :

Կանոնները ընդհանրապէս համառօտ են եւ կը դրուեն հինդ էջ (Կաղ. Շահն. էջ 184-9) :

Մեր Թ. 375 ձեռագրին մէջ սոյն գրութիւնը կը վերջանայ այսպէս. «Եւ ամ. ազատք Աղուանից. եւ վասն առաւել հաստատութեան գրայս՝ վայագամայ Աղուանից արքայիս մատանիս եղաւ ի վերայ» (էջ լղ) : Շահնազարեանի Հրատարակութիւնը չունի առաջին եւ երկրորդ «Աղուանից» ներուն միջեւ գտնուող ընդգծեալ բառերը, որոնք զուրս մնացած են ոստումի մը պատճառով (էջ 18)⁽⁶⁾ :

Գ.— ՎԵՀԻԿ (552-4).— Սա 554 թուին, Աղուանից Արաս կաթողիկոսին օրով, գրի

առած է իր տեսիլը, որ կը վերաբերի խումբ մը սուրբերու նշխարներուն դիւտին (Կաղ. Բ. դ.)⁽⁷⁾ :

Դ.— ԱԴԻՐԻԱՆԷ.— Սա Վեհիկի Տեսիլքին կցած է կարճ յիշատակարան մը, որ հաւանաբար 554 թուականէն հետոս յէ (Կաղ. Բ. դ.) :

Ե.— ՎԻՐՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ (596-629).— Աղուանից նշանաւոր կաթողիկոսներէն մին է : Շատ նեղութիւններ կրած է Հիւսիսական ժողովուրդներու արշաւանքին ժամանակ, եւ իր կարելին ըրած Աղուան ազգին սպառնացող վտանգները փարատելու համար :

Յատկապէս իր դրչին կը պատկանի «Վասն սաստկացեալ սովոյն, սրոյն եւ դերութեանն» խօսող Հատուածը (Կաղ. Բ. ժ.) : Ասոր յարակից պատմական դրուագներն ալ ինք կրնայ գրած ըլլալ, որոնք սակայն ազատօրէն օգտագործուած են Աղուանից Պատմութիւնը խմբագրողին կողմէ եւ կորսնցուցած իրենց շարադրանքին նախնական կերպարանքը :

Վիրոյ կաթողիկոս ցոյց կու տայ դրական որոշ կարողութիւն :

Զ.— ՅՈՎՍԷՓ ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆ (636-663).— Երուսաղէմ իր այցելութեան առթիւ զրած է փոքր տեղեկատուութիւն մը, չ. 663ին. «Երթ յերուսաղէմ եւ բերումն նշխարացն Սրբոց» (Կաղ. Բ. ծ.) : Այս մասին տեսնել նաեւ Աղանուանի, Միաբանք, Երուսաղէմ, էջ 389 :

է.— ՋԵԻԱՆՇԷՐ (617?-680?).— Աղուանից երեւելի իշխաններէն մին, իր Իմաստութեամբ եւ քաջութեամբ համբաւ-

(1) Հրաշայ (Ձեռ. Ս. Թ. Բ. 3646, Կանոնագիրք, էջ 355: Թ. 252, Բ. 162) :

(2) Ամունիս, եւ Սահակ, եւ Ուսափար Եպիսկոպոսք (Ձեռ. Ս. Գ. Բ. 375, Պատմ. Աղուանից, էջ 18) :

(3) Գայեգոնու (Յոյն, անդ) :

(4) Արայիկ Աքեղոս երէց (Յոյն, անդ) :

(5) Ուրբաթայր Մամուշից երէց (Ձեռ. Ս. Թ. Բ. 375: Թ. 3646: Թ. 252) :

(6) Այս առթիւ յիշեմք ձեռն ոստում մըն ալ որ

կը գտնուի Շահն. էջ 249, Էմիմ էջ 111. «Վասն եւ ինքն իւրեանց, զարձան անդրէն ընդ նոյն ճանապարհ յաշխարհն իւրեանց, ոչ ինչ կապածեալ յունիք» (Ձեռ. Ս. Թ. Բ. 375, էջ ԾԳ.) :

(7) Կարծէ գիտել որ մեր Բ. 375 ձեռագիրը ունի, «միմիւր ցեօքմ անգամ», փոխանակ Շահնագրեանի եւ Էմիմի, «միմիւր ցեօքմ ամ», ընթերցումովն :

ուած ի ր վրայ Հիացումով կը խօսի ժամա- նակակից անանուն զրոյ մը (Կաղ. Բ. Ժ- լը) : Ոսպրաց ասպատակները վանելէ երկու տարի ետք, Գարգմանայ բերդին մէջ եկեղեցի մը շինել կու տայ, եւ այդ առթիւ կը յօրինէ աղօթք մը (Հ. 665), նմանու- թեամբ Սողոմոնի աղօթքին (Կաղ. Բ. ին.) : Գրութեան լեզուն գրեթէ զերծ է յունարանութենէ (8) :

Ը.— ՅՈՒՆԷԼ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (630?—+702) .— Արցախ նահանգի Մեծիրանք գաւառի եպիսկոպոսն էր Յովէլ (Հ. 661—702) : Զը- ղախի մասունքներուն գիւտին առթիւ ինքը եւ Մեծկողմանց Դաւիթ եպիսկոպոսը թուղթ մը կը գրեն Ուխտանէս Արքեպիսկոպոսին (= Կաթողիկոս Աղուանից, 661?—673?) եւ Ապահակատ Պատրիկ Զեւանչէր իշխանին (Կաղ. Բ. Լ.) : Թուղթին լեզուն քիչ մը յուս- նաբան է :

Թ.— ԴԱԻԹԱԿ ՔԵՐԹՈՂ.— Զեւանչէր իշխանին սպանութեան առթիւ (Հ. 680) յուղի ողբ մը գրած է Դաւթակ Քերթոյ : Ողբը յօրինուած է մօտաւորապէս հայկա- կան տաղաչափութեամբ եւ ունի 36 տուն, հայերէն այբուբենի շարքին համաձայն : Տուններուն մեծ մասը կը բաղկանայ 4 տո- ղէ : Կան բառական թիւով տուններ, յատկա- պէս երկրորդ կէսին մէջ, որոնք ունին միայն 2 տող : Ողբը արդիւնք է բանաստեղ- ծական անկեղծ ներշնչումի, եւ պատմա- կան ու զրական մեծ արժէք կը ներկա- յացնէ : Լեզուն գրեթէ զերծ է յունարանու- թենէ :

Բացառիկ արժէքով այս ողբը դժբախ- տաբար լման չէ հասած մեզի : Էմինի հրա- տարակութիւնը, ինչպէս նաեւ մեր թ. 375

ձեռագիրը ունին միայն մինչեւ ձ տունը, չարունակութիւնը կը զտնուի Շահնազար- եանի մօտ, այն ալ ոչ անխաթար ձեւով (Կաղ. Բ. լն.) :

Հետաքրքրական են այն տարբերու- թիւները որոնք կը տեսնուին մեր ձե- ուսլիւրին ի եւ ի տուններուն մէջ. այսպէս,

Ի բաց մեկնեցան ի նմանէ պահապանքն, Եւ օգնութիւնն վերին հրաժարեալ ի նմանէ. Զի Տէր հեռացաւ յաւուրն չարի, Եւ եթող զնա ի կոխումն ժանդից :

Ոսպրանոց խորհրդովք տարեալ մեկուսի, Եւ անողորմ յարձակամբ վիրաւորեալ ըզ- վհագիմն, Սաստիկ խոցոտեաց խոտասիրտն սերելի, Մինչ անկաւ ի յերկիր իշխանն այն արի :

Ժ.— ՍԻՄԷՈՆ ԿԼԹՈՂԻԿՈՍ (704—6).— Աղուանից Սիմէոն Ա. Կաթողիկոսը կարճա- տեւ պաշտօնավարութիւն մը միայն ունե- ցաւ թէեւ, լոկ մէկ ու կէս տարի, բայց պատմական անուն մը թողուց իր եկեղե- ցաւէն դործունէութեամբ : Ինքն էր որ Ներսէս Բակուր Կաթողիկոսի քաղկեդոնա- կան պղտորանքը մաքրեց Աղուանից երկրէն իր զրած հօթնեակ կանոններով, որոնք պահած է Կաղանկատուացին (Գ. Ժա.), եւ ապա, թերեւ ժԳ. դարուն, մտած են նաեւ մեր Կանոնադրեքերէն ոմանց մէջ :

Կ'արժէ դիտել որ սոյն գրութեան մէկ պարբերութիւնը, որ Շահնազարեանի հրա- տարակութեան մէջ կը ներկայանայ խոն- գարուած ձեւով (Բ. Հատոր, էջ 33), մեր ձեռագրին համաձայն ունի հետեւեալ հա- տարակութիւնը.

«Արդ՝ եւ Սիմէոն շնորհիւն Այ. Աղուա- նից Կթղիկոս, ըստ աստուածային պատուի- րանացն եւ կանոնաց, ա'յսպէս հրամայեցի յիրաւունս. զեկեղեցի Այ. քահանայք կալ- ցեն, ճմարիտք եւ ուղղափառք, որք զեղ- կելոյն ներսիս ո'չ ունին աղանդս : Եւ մի լիցի զինուորաց եւ աշխարհակառայ...» (Ձեռ. 375, էջ 2ԼԶ) :

(8) Կ'արժէ դիտել որ այս կտորին մէջ ալ Շահ- նազարեանի օրինակը ռատուս մը ունի. «յաճախե- ցի ինձ քառերեմ ետք (էջ 309), որ պիտի է ա- տիցուի ըստ մեր ձեռագրին. Պոպի եւ արծաթ, ծա- ուայս եւ աղանդայս, եւ ետուր ինձ իշխանութեամբս իմով...» (էջ 2Լ). Յիշմն Թաւոս որ մեր ձեռագրից փոխանակ «Գործիկալայ» ամուսն' ունի «Գործո- յիդիտայ» (էջ 2Լ) :

ԺԱ.— ՄԻՔԱՅԷԼ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ (707-741).— Սիմէոն Ա.ի յաջորդը, Միքայէլ կթղ. Աղուանից, բաւական երկար պաշտօնավարութիւն մը ունեցաւ, երեսուն հինգ տարի, եւ պաշար մղեց կարգ մը կանոնադրանքութեանց դէմ: Կաղանկատուացի իրմէ պահած է երկու գրութիւններ.

1.— Յիշատակարան, գրուած շ. 712ին, այն խաչին վրայ, զոր Բիւզանդիոնի Վարդան — Փիլիպիկոս կայսրէն նուէր բերած էր Աղուանից Գաղիկ իշխանը (Կաղ. Գ. Ժր.):

2.— Յաղագս Պապանձման Զաքարիայի եւ Ծննդեան եւ Յայտնութեան Փրկչին (Կաղ. Գ. Ժգ.): Տոմարագիտական գրքածք մըն է, ընդդէմ երկաբնակաց, որով կը հաստատէ Քրիստոսի Ծննդեան Տօնին յունուար 6ին կատարման աւանդութեան ճշդութիւնը:

ԺԲ.— ՄԻՍԱՅԷԼ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ (840?-900?).— Երբ կը մեռնի Աղուանից Յովսէփ Բ. Կաթողիկոսը (849-874), Մեծկողմանց Սամուէլ եպիսկոպոսը ինքնազլուխ եպիսկոպոս կը ձևոնադրէ «խմաստասէր» կոչ-

ուած Միսայէլ քահանան, եւ ապա ինքն ալ Միսայէլէն կ'ընդունի անկատար ձևոնադրութիւն իրբեւ Կաթողիկոս Աղուանից:

Երբ այս լուրը կը հասնի Աղուանից բանակը, մեծ խռովութիւն յառաջ կու գայ. ուստի կը ղիմեն Հայոց Գէորգ Կաթողիկոսին (877-897), որ իր կարգին կը գրէ Հայոց Աշոտ իշխանին: Սամուէլ կը հարկադրուի Դուին երթալ (877) եւ երկրորդ անգամ օրինաւորապէս Աղուանից կաթողիկոս ձևոնադրուել Հայոց Գէորգ Կաթողիկոսէն:

Այս Միսայէլը, Եպիսկոպոս Աբգար նահանդի Քուստիւրիանէս գաւառին, գրած է ներբողեան մը ի Ս. Խաչն Քրիստոսի, իրթին լեզուով եւ այլարանական ոճով.— Բաղմալէպ, 1906, էջ 160-166: 1911, էջ 258-265: Զեռ. Ս. Յ. Թ. 1, Գ. Մաս, էջ 206-212:

Ահաւասիկ ասոնք են մեղի ծանօթ Աղուան գրողները, որոնք բոլորն ալ իբրեւ դրական լեզու կ'իրարկած են հայերէնը, մերթ «ոսկեղարեան» եւ մերթ յունարան ոճով:

Ն. ԵՊՍ. ԾՈՎԱԿԱՆ